
KÖNYVSZEMLE

Book reviews

A SZOCIALIZMUS DRÁMÁJA

Dr. Miroslav Pečujlić: Drama socijalizma „Jugoart”, Zagreb – „Prosveta”, Beograd 1989

Egyik elismert szociológusunk, dr. Miroslav Pečujlić könyvét két kiadó közösen 1989-ben jelentette meg. Pečujlić nem közli munkája keletkezésének pontos időpontját, de azért szókimondóan leírja azt a társadalmi légkört, amelyben az esettanulmány is született. Szerinte két ellentétes érzéssel kellett megküzdenie. Az egyik: vajon érdemes-e egyáltalán a szocializmusról értekezni, amikor a mai olvasó elutasítóan viszonyul hozzá, s ő maga is hasonlóan „értékel”, ami az olvasónál, de magánál a szerzőnél is a szertefoszlott eszményekre való pszichológiai reagálás. De mindjárt hozzáfűzi, hogy szerinte századunk végén a szocializmus problémája abban van, hogy létrejött, ezenfelül mint társadalmi berendezés a valóság kéréseivel szembe nem álló és lemeztelenítő próbatételén ment keresztül. Csaknem kétmilliárd ember élt vagy él ilyen rendszerekben, amelyek közül egyiknek sincs közelebbi kapcsolata és hasonlósága azokkal a nagy felzabadító és szakadár eszmékkel, amelyeket a századforduló szocializmusképe magában foglalt. Elegendő volt nem egész egy évszázadnyi idő, hogy a szocializmus megjárja saját kálváriáját: attól a meggyőződéstől kezdve, hogy az emberiség elkerülhetetlen történelmi törvényszerűsége, hogy „az emberiség fejlődésének legnagyobb fejlődési fokozata”, egészen addig a véleményig (A.

Touraine francia szociológus megfogalmazásában), hogy „a szocializmus véglegesen halott”.

Megjegyzendő, hogy Pečujlić elsősorban a megvalósult vagy legalábbis a közvetlenül megvalósulható szocializmusról értekezik. Elismeri mint kétségtelen tény, hogy a jelenkor emberisége megoszlik azok között, akik kételkednek mindenféle világmegváltó vállalkozás lehetőségében, amivel megszüntethetnék az egyes nemzetek egyéni uralmát és a társadalmi osztályokra való tagolódást, míg jelen van azoknak a csoportja is, akik kívánatosnak tartják és hisznek az egyenlősi megvalósíthatóságában és a jövőre vonatkozó nagy ígéretes változásokban. Maga a szerző a kérdést a társadalmi viszonyok talaján állva tárgyalja és nem mélyed el a szocializmus különböző elképzeléseiben, sőt meg is fogalmazza (5. o.): „A szocializmus eszményeire hivatkozni átlátszó alibinek tűnik egy illetéktelen és önző uralkodóosztály pusztá hatalmának fenntartása érdekében.” Ezért a szocializmus fogalmát elsősorban mint kialakult és kialakítható társadalmi viszonyrendszert vizsgálja az egységes világrendszeren belül, mellőzve – ahol csak lehet – a szocializmusra vonatkozó különféle elképzeléseket, amelyek korunkban is élnek, sőt nem kevésbé vissza is élnek velük.

A szerző szerint akármennyire jelen is van az autoritáson alapuló és represszív rendszerekkel szembeni keserű elutasítás, mégis lehetetlen a világ társadalmi folyamatait a „létező szocializmus” elemzése nélkül értelmezni; hisz ez a XX. század két előretörő rendszerének egyike, és felölelte vagy felölei az emberiség egyharmadát. Az elutasító érzelem Pečujlic szerint nem idézheti elő kulturális vakságunkat egy sajátos társadalmi valóságjelenséggel szemben. Ez veszélyes lenne egyrészt azért, mert a múlt leszűkített ismerete kiválthat a jövőre vonatkozó leegyszerűsített ábrándokat. Másrészt Pečujlic hivatkozik G. W. Leibnitzre, aki a hűbéri Európában a XVII. század véres vallásháborúi közepette azt követelte, hogy opponensünk szemszögéből is tudni kell szemlélődnünk, és így kettős értelmezés alapján átfogóbbá tehetjük látásmódunkat. A szerző hivatkozik még az egy évszázaddal később alkotó J. W. Goethe-re, aki még radikálisabban fogalmaz: „Lehetetlen felfogni azt, amit nem szeretünk, amit gyűlölünk.” Ez azért semmiképpen sem jelentheti, figyelmeztet Pečujlic, hogy „az ismeretelmélet szempontjából toleráljuk a sztálinista repressziót és az emberi szabadságok gúzsba kötését. Csakis így emelhető gát a szörnyűségek megismétlődése elé, csak így fedhetők fel a gyakran rejtett meghatározó okok »századunk rejtelmének« jelensége előtt”.

A szerző szerint már a kérdés megközelítésekor szakítani kell a szokványos tárgyalási móddal – amit Pečujlic legalább alapvonásaiban meg is valósít; el kell vetni a szocializmusról kialakítható apologetikus koncepciót, de egyben egy adott rendszer totalitárius felfogását is.

A jelenkor drámái közül, állapítja meg a szerző, a „reálszocializmus” csak egyike a világunk színterein lejátszódóknak. Fejtegetésében előrebocsájtja, hogy szerinte egyformán leegyszerűsítettek és elszegényítettek az olyan magyarázatok, amelyek a szocializmusról kisded meszerű apologetikus képet festenek, és azok a szocializmust ma-

gyarázó állítások, amelyek szerint a szocializmus „már őskezdetből fogva egy elkárhozásra ígelt téves elképzelés volt”. A valóság – hangsúlyozza Pečujlic – olyan, hogy az ok-okozat labirintusát vagyunk kénytelenek megfejteni és a tények bonyolult szövevényét kibogozni, ahelyett, hogy mindent egyszerűen egyetlen okra vezetünk le, nevezetesen az autoritáson alapuló pártra és doktrinára, amely az agyag képlékenységével alakította a félresiklott társadalmakat.

A szerző három részre (kilenc fejezetre és egy függelékre) tagolta könyvét. Az első rész öt fejezetben tárgyalja a forradalom (az 1917. évi cári oroszországi forradalom) utáni társadalom természetét. Ez a rész a legfigyelmesebben megmunkált témakör, igen jól megválasztott tényekkel alátámasztott állításokat tartalmaz. Fő erénye, hogy a már különböző szerzőktől hallott állításokat vagy megsejtéseket egységes, logikus egészbe fűzi össze. A reálszocializmus drámai tényezőinek sokaságából a következőt hangsúlyozza a szerző mint különösen meghatározót (az első fejezet címe: A forradalom veresége – az autoritativ állam létrehozása; a második fejezet címe: A totalitárius szocialista állam, avagy a sztálinizmus; ezt a két fejezetet még összeköti egy közös címmel: Modernizáció demokrácia nélkül): a dráma lényege már kezdettől fogva a sajátos európai-ázsiai *civilizációs környezetben* keresendő. A társadalom bolsevista képlete, a „bolsevik kód” megfejtése lényegében egy történelmileg kikényszerített történés vonalán keresendő. Ez a társadalom még a szegénység és fejletlenség terhét nyögi, amikor már megindul a XX. századi világot átfogó átalakulás. Így a képlet egy sajátos típusú felgyorsított és kényszerített korszerűsítést ad (úgy is fogalmazhatnánk, hogy a világ fél-perifériájának „sans culotte”-i részének modernizációja a világot felölelő kapitalista fejlődésen belül). Ezek a társadalmak többszörösen is hátrányos helyzetben vannak, mert nem rendelkeznek a történelem modern serkentő erőivel:

nem fejlesztették ki még a korszerű termelőerőket, nem rendelkeztek tömeges méretben magántulajdonnal, vállalkozó és újító szellemmel, a politikai demokrácia hagyományával stb. Ezt a politikai kényszer (állam–egypárt) vasmarkával helyettesítették.

Ebben a szociális elrendeződésben, hívja fel a figyelmet Pečujlić, hatott a messianisztikus politikai elit a maga autoritativ szellemével és szervezési egyeduralmával. Így a civilizációs fejlődést hordozó nagyszámú gazdasági és szociális osztály helyett színre lépett egy *vékony politikai elit*. Csakhamar ennek az elitnek autoritarius, messianisztikus szellemi arcéle és érdekei határozták meg a forradalom utáni társadalmak jellegét és sorsát.

Maga a szocialista doktrína sem ártatlan – szögezi le a szerző – noha az eszmék nagy befolyást gyakorolnak, mégsem képezik a társadalmi valóság kialakításának döntő tényezőjét. De azért nem állítható, hogy az eszme ege felhőtlen és csak a társadalmi valóság mocskos, egyedül az utóbbi a felelős az eszmék elárulásáért. A kritikai vizsgálat, figyelmeztet Pečujlić, felfedi az alapvető tartalmi ellentmondást magában a szocializmus eszméjében. Állandóan jelen van két egymásnak ellentmondó irányzat: egy autoritativ és egy demokratikus. Ezen a vonalon, jegyzi meg a szerző, jelentkezik a filozófiai–elméleti sík és a realitás közötti ellentmondás. Ilyen antagonizmus munkálkodik például a cél szabadságot ígérő volta és a megvalósítás autoritativ eszközei között (239–245. o.), vagy az osztály nélküli közösségre vonatkozó elképzelés és a proletariátus diktatúrája között (235–238. o.). Az elmélet és a valóság között jelentkező legnagyobb hasadék – legalábbis eddig – a forradalom (az emancipáció) feltételezett és valódi szubjektumának vonatkozásában jelentkezik. Ez kifejezésre jut, hangsúlyozza Pečujlić, az elméletben istenített proletariátus és a mindennapok proletariátusa között húzóódó szakadékban. A társadalmi folyamatok

során megfosztják a proletariátust az előrevetített hatalmától és befolyásától és az a politikai elit (pártállam) kezébe kerül. Így, összegezi Pečujlić, a drámai folyamatok eredőjeként az az uralmi rendszer, amely a felajzott szociális talajon jött létre, két alapvető elvet képvisel: egyrészt a „felülről” kikényszerített modernizációt és a kiszakadást Európa fél-perifériájából, másrészt az uralmi rendszer keretként szolgál egy új osztály, a politokrácia számára, amely korlátlan hatalmat gyakorol a társadalom felett. Ez a gazdasági vagy politikai kényszer, vagy mind a kettő egyszerre, az elsődleges felhalmozást megvalósítja, amelyet ízlésünk szerint jelölhetünk tőkésnek vagy szocialistának, de mindenképpen párhuzamosan megvalósul egy hatalmas méretű „kényszerítőbblet”, amely magas vámot szed emberéletben és emberi méltóságban. Az így létrejött állampárt – amelyet nem ellensúlyoz semmi, nem tölti be a hatalomgyakorlás ellenőrzésének és korlátozásának szerepét –, létrehozza „a totális szocialista államot”, „a Gulag-szigetcsoportot” stb. Sajnos ez az uralmi rendszer minden áldozat dacára csak annyira volt képes, hogy végrehajtsa az iparosítás alsó és középső fokozatát, de tehetetlennek bizonyult az iparilag kiemelkedően fejlett, és az ezt követő demokratikus társadalom kialakításában. Ezért az az ábránd, hogy létrejön egy magasan fejlett ipari és a civilizáció tekintetében is fölényben lévő társadalom, csak a politikai indoktrináción alapulhatott. Viszont ezzel a hamis tudattal (a szerző még úgy is jellemzi, hogy „ilyen szentírással a kézben”) nem lehet megszökni attól a rideg igazságtól, hogy a fejletlenséget lehetetlen magasan fejlett, korszerű és demokratikus társadalommá átalakítani egyszerűen a politikai elit elhatározásával és tevékenységével, mellest azért is, mert ez az elit maga is korszerűtlen.

A szerző könyvének terjedelmes előszavában (amelyet egy különálló tanulmányként is felfoghatunk 5–17. o.), majd a kötet első és egyben a legterjedel-

mesebb részében (23–292. o.) arra figyelmeztet, illetve azt fejt ki, hogy „az okok sokaságának pokoli játéka” maradtalanul az időközben kialakult „létező reálszocializmus központjára” érvényes. Más a helyzet ott, ahol a fejlett társadalmakra ráerőszakolták a gazdasági, politikai és kulturális élet primitívebb formáit. Ezek a társadalmi szubjektumok a központi Európa civilizációs körén belüliek. Ezért külön foglalkozik a magyarországi múltbeli fejleményekkel és a „prágai tavasz” eseményeivel, de a kínai kulturális „forradalom” társadalmi hátterét és lényegét is részletesen elemzi. Figyelembe véve a kibontakozásért, a megoldásért küzdő társadalmi tényezőket és a harc tétjeit, a dráma kibontakozása szempontjából három lehetséges forgatókönyvet vizsgál részletesebben (193–224. o.). Az első a katonai hatalom, a második „a piacgazdálkodású szocializmus” (amelyet a szerző idézőjelbe helyez és mindjárt alcímben feltüntet, hogy ez egy primitív kibontakozási szakasz, mert a gazdasági liberalizmust igyekszik összeházasítani a politikai autoritativizmussal) és végül a harmadik forgatókönyv (amelyhez kétségtelenül a szerző rokonszenve is fűződik: haladás a szocialista civil társadalom felé. A kibontakozás lehetőségeinek számtalan buktatója van, amelyek közül a szerző tíz-egynéhányat vesz górcső alá, elverte azt a téves elképzelést, hogy „az elmélet ege felhőtlen és a társadalmi valóság sáros”. Így vizsgálja az egyenlőség és a szabadság konfliktusát, a civilizációs örökséget és az új társadalom létrehozásának lehetőségét, a demokrácia elvesztésének gátló körülményeit stb. Szerinte a központi kérdés: felismerni és tudatosítani ki a forradalom mitologizált, és ki a valódi egyedura és melyik az alapvető társadalmi tényező jelenkorunkban. A szerző csatlakozik a francia szociológia 60-as években kimondott jelszavának elemlyült értelmezéséhez, amely szerint a jelenkor tudományos-technológiai forradalmában kimondható: „Isten veled, proletariátus” (mármint a társadalmi fej-

lődés mozdonya). Az elméletet sarkosítva kimondja: jelenkorunkban két Marx létezik (vagyis a véleteket hangsúlyozva és elhanyagolva az átmenetet, ma Marxot olyannyira különbözően értelmezik, hogy már széles arcvonalon Marxszal Marx ellen hadakoznak). A különböző értelmezések folytán szisztematikusan ütköznek össze a különböző áramlatok és ebből igen eltérő gyakorlat születik, de a társadalmi ellentmondások oldódnak a fejlődés útján. A szerző a következő alapvető következtetést vonja le (268–29. o.): a társadalmi erők önszervezkedése mint mozgalom, a demokratikus állam apostolai és legrészletesebben a bolsevik törekvésekkel foglalkozik, amely négy változatát vizsgálja (a paternalista közelítést, az autoritativ fordulatot, a bolsevizmus összeomlása és átlényegülése, s végül a bolsevizmus és a neoliberalizmus kombinációja). Zárótémaként, igaz inkább vázlatosan külön tárgyalja Pečujlić a demokratikus (pluralisztikus) szocializmus által felkínált megoldásokat.

A könyv második része (a VII. fejezet 295–338. o.) a legtömörebb és lényegében nem is igyekszik kimerítően elemezni a „drámát a nyugati szintéren”. Alapvető szándéka egyrészt, hogy emlékeztessen arra: ott sem minden fenékgig tejföl. Utal a Római Klub által két évtizeddel ezelőtt részletezett ellentmondásra, amely a fejlődés eszménye és a növekedés határai között húzódik. A világ legfejlettebb országaiban ezt követően az indokolatlan „technológiai fejlődési derülátás” szemlélete lekerült a napirendről és megszűnt divatos eszmeáramlat lenni. Könyve második részében jelzi azokat a minőségi változásokat, amelyeket lehetetlen a régi fogalomtárral jellemezni és felfogni. Fejtegetését az önmegsemmisítés és a természettel való harmónia fogalompár elemzésével kezdi mint napjaink és főleg a közeljövő planetáris problémájával. Ehhez kapcsolódik a megmaradás stratégiája és az ökológiailag fenntartható társadalmak kérdésköre. Külön kérdéscsoport, ami-

vel még nem barátkoztak meg a betokosodott és tunya gondolkodású marxisták, akikből még sok van, az új korszerű technológia (nevezhetjük posztindusztriális forradalomnak is). Ez képezi a jelenkori és még inkább a jövőbeni civilizációs alapját. Ez viszont nem egyszerűen technikai forradalom, hanem befolyásolja már ma a társadalmak szociális szakmai arculatát, a nagyarányú munkaerő-vándorlás előidézője, kihat a foglalkoztatottságra, megjelenik a kettős (dualis) gazdálkodás, ami egybefonja egyrészt az automatizált nagyüzemek és a nagyszámú decentralizált kisüzemek termelését. Végül, itt is felmerül a demokratikus politikai kultúra (a politikai pluralizmus) kérdése. Ez utóbbi kapcsán mint korunk követelménye jelentkezik a korszerű állam létezése, amelynek kettős alapja a törvényesség uralma (a jogállamiság érvényesítése) és részben az M. Weber értelmezésű „ésszerű bürokrácia”, vagyis az uralkodó politikai osztálytól függetlenített, szakavatott közigazgatás. Ma már empirikusan is bizonyítható Weber idealizált, politikailag semleges közigazgatásról kialakított nézetének sarkalatos tévedése (398. o.), nevezetesen hogy „kritikátlan a korszerű társadalom totális bürokratizálódásával mint annak balsorsával szemben, és nem sejtette meg a *társadalom önszerveződésében*” rejlő fordulatot, amelyet nem marxista terminológiával a civil társadalom erősödéseként emlegetünk jelenkorunkban. A jövőbeni átalakulást Pečujlić lehetségesnek és a maga részéről több okból is kívánatosnak tartja. Úgy véli, hogy ki fog alakulni egy olyan társadalmi rendszer, amely maga mögött hagyva a nyugati politikai színtéren már válságba jutott jóléti államot, a most előtérbe került neoliberalizmust, valamint az újkonzervatívizmust (amely, a szerző példái szerint agresszív és önző, amikor létérdekei veszélyeztetéséről van

szó) létrehoz egy „a neoliberalizmus és a hagyományos szocializmus feletti” termelési–uralmi rendszert (335–341. o.).

Könyve harmadik részében, amelyet a pluralista társadalom mibenlétének és kialakulása lehetőségének szentelt, elsősorban a legújabb termelési tényezőket, a társadalmi osztályok mutációját és társadalmunk átalakításának új szociális mozgalmait veszi számba. Ez utóbbiakról kimutatja, hogy már ma osztályfelüliek, az élet kódját hordják magukban, s két alapvető jelenségben aktívan részt vesznek: a társadalmak autoritatív szerveztségéből a szabad szerveztségbe való átmenetben és „az emberi szubjektivitás robbanásában”.

A függelékben, A dráma végtelensége – befejezetlen függelék, Pečujlić derűlátó: „A haladó pluralisztikus társadalom látomása és a magukat kifejezni akaró szociális mozgalmak, és azok a társadalmi tényezők, amelyek létrehozzák világgunkat, nem képviselik a dajkamese és a valóság keresztezését, de a történelem szerencsés végét hirdető utópiát sem... Az egészségesebb és emberségesebb társadalom létrehozása kiegyenlíthető a művészi alkotással, egy megismételhetetlen alkotással, olyan alkotással, amelynek létrehozásában az emberek még mindig saját kezükben tartják sorukat.” (420. o.)

A kötet terjedelme és mértékkel közbeiktatott számoszlopai ellenére nem képvisel fárasztó olvasmányt. A szerző élénk, néha bizzar fogalmazása, de mindenekelőtt higgadt, tárgyilagos vaslogikája az, ami tudományossága ellenére olvasmányos kötetet ad az olvasó kezébe. A kötet kérdéskörére vonatkozóan az utóbbi években megjelent szakirodalomba is betekintést nyújt az egyes részletkérdések iránt érdeklődő számára.

REHÁK László